

І наостанок таке (щод упередити звичайний скепсис так званих "практиків" стосовно теоретичних, а тим більше філософсько-світоглядних положень права). Професор Ричард Аллен Познер - не тільки один з найвпливовіших теоретиків і філософів, але є й федеральним суддею США, тобто має найвищий в цій сфері діяльності чин. Він працює на різних посадах у судах більше 30 років і за ці роки написав майже 40 монографій і безліч статей¹.

УДК 122/129

О.О. Кваша

**ІСТОРИЯ СТАНОВЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ КАТЕГОРІЙ
ПРИЧИННОСТІ ТА ДЕТЕРМІНІЗМУ**

У статті доведено, що філософське розуміння детермінізму у своїх витоках зводилось до причинності. Історичний аналіз категорій причинності та детермінізму на різних етапах розвитку філософської думки свідчить, що причинність залишається тим активним компонентом детермінації, який відбиває її суть

Ключові слова: *причинність, детермінізм, породження, активність.*

В статье доказано, что философское понимание детерминизма в своих истоках сводилось к причинности. Исторический анализ категорий причинности и детерминизма на разных этапах развития философской мысли свидетельствует, что причинность остается тем активным компонентом детерминации, который отражает ее суть.

Ключевые слова: *причинность, детерминизм, порождение, активность.*

It is well-proven in the article, that the philosophical understanding of determinism in the sources was taken to the causality. The historical analysis of categories of causality and determinism testifies on the different stages of development of philosophical idea, that a causality remains the that active component of determinacy, which reflects its essence.

Key words: *causality, determinism, generation, activity.*

¹ Автор цих рядків висловлює щирі вдячності ад'юнкту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (нині - слідчому СВ Жовтневого РО ЛГУ УМВС України в Луганській області) старшому лейтенанту міліції Ганні Масловій (науковий керівник - заслужений юрист України О.І. Левченко) за надані матеріали і допомогу в перекладі окремих текстів Р. Познера.

Сучасне кримінальне право України все частіше звертається до дослідження причинної обумовленості злочинної поведінки та проблеми притягнення до відповідальності за наявності інших форм детермінуючого зв'язку. Для виконання такого завдання кримінально-правова доктрина застосовує категорії філософської науки. Будь-яка теорія причинності в кримінальному праві несе відбиток того чи іншого філософського напрямку чи концепції. У минулому, коли причина і обумовленість отожднювались, дослідження обумовленості розглядали завжди як дослідження причинно-наслідкового зв'язку. Потребує особливої уваги обґрунтування вибору філософського підходу до кримінально-правового дослідження причинного зв'язку.

Загалом проблеми причинності та детермінізму і в минулому, і на сьогоднішній день не втрачають свого наукового значення. У філософській науці значний внесок у розробку даної проблеми внесли С. Амстердамський, Я.Ф. Аскін, В.Г. Іванов, Ю.Б. Молчанов, Б.С. Українцев, Р.С. Сейфуллаєв, М.Е. Омелянівський, М.А. Парнюк, О.С. Разумовський, В.Н. Сагаатовський, Ю.В. Сачков, В.Н. Пермінов, І.С. Алексеев, С.Д. Цалін, В.П. Огородніков і багато інших. Серед правознавців слід відмітити таких вчених як С.Р. Багіров, М.Д. Дурманов, С.О. Єфремов, М.І. Ковальов, О.М. Костенко, В.М. Кудрявцев, В.Г. Макашвілі, В.Б. Малінін, А.А. Музика, В.А. Нерсисян, А.А. Піонтковський, О.Б. Сахаров, М.Д. Сергієвський, О.Я. Свєтлов, А.А. Тер-Акопов, Г.В. Тімейко, А.Н. Трайнін, Т.В. Церетелі, М.Д. Шаргородський, О.Л. Тимчук, М.Г. Угрехелідзе, С.Д. Шапченко, М.П. Яблоков, Н.М. Ярмиш, С.С. Яценко та ін. У працях цих вчених містяться основи сучасних підходів до розуміння причинності у кримінальному праві. Водночас спеціального вивчення потребує історія становлення понять причинності та детермінізму у світовій філософській думці на всіх етапах її розвитку. Саме це і є метою даної статті.

Заплутаність проблеми детермінізму, зіткнення прямо протилежних точок зору – це ситуація, притаманна не лише для полярних філософських концепцій, але й для однієї і тієї ж філософії¹. Важливість даного поняття для філософської науки важко переоцінити. "Детермінізм" походить від латинського слова "визначаю". Спочатку цей термін означав визнання всезагальності і об'єктивності причинно-наслідкових зв'язків. Термін "детермінізм" вже давно став феноменом

¹ Гречанова В.А. Неопределенность и противоречивость в концепции детерминизма. – Лен-д: Изд-во Лен-го ун-та, 1990. – С. 9.

глибинним, загальнокультурним. У якомусь сенсі він є "знаковою фігурою", яка означає вірність традиції роздумів про сутність і причини¹. Інші вчені констатують, що історію науки слід розглядати як "історію незворотних і нескінченних пошуків детермінізму"².

Детермінізм (або детерміністичний світогляд) зародився у глибокій давнині. Як ідея взаємозв'язку, взаємодії та взаємозалежності всіх речей, явищ та процесів оточуючого світу детермінізм усвідомлювався людиною задовго до появи системи наукового знання. Так, категорії причини і наслідку виникли ще у IV до н.е.³. До наукового світогляду поєднував у собі єдність реального і містичного. Така єдність засновувалась на відсутності систематизованих детерміністських уявлень...⁴

Важливим є розуміння того факту, що детермінізм у своїх витках зводився до причинності. Вважається, що перше формулювання принципу причинності належить древньогрецькому філософу Левкіппу: "Жодна річ не виникає безпричинно, але в силу причинного зв'язку і за необхідністю"⁵. Це було перше формулювання закону причинності на філософському рівні, а на рівні окремонаукового розуміння причинності як всезагального закону знаходять у древньогрецьких медиків, Гіппократа.

Відзначимо, що не існує єдності серед фахівців у вирішенні питання про виникнення поняття "детермінізм". Переважна більшість філософів відносять виникнення детермінізму до античності. Однак існує і багато інших позицій. А. Лаланд, Л. Ноель, А. Ляшельє, М. Борн та інші вважають детермінізм "дітищем" XVIII ст. Інші вчені відносять його витoki до XVII ст., або навіть до XVI ст., знаходячи їх у діяльності Галілея, Декарта, Спінози, Лейбніца. На думку ж В.Г. Іванова, вперше в історії філософії безспірне визначення детермінізму

¹ Мещерякова Н.А. Детерминизм в философском рационализме: от Фалеса до Маркса. - Воронеж: Изд-во Воронеж-го гос. ун-та, 1998. - С. 13.

² Кузнецов Б.Г. Идеалы современной науки. - М.: Наука, 1983. - С. 86.

³ Иванов В.Г. Детерминизм в философии и физике. - Лен-д: Наука, 1974. - С. 7.

⁴ Богомолов А.С. Диалектический логос: становление античной диалектики. - М.: Мысль, 1982. - С. 17

⁵ Богомолов А. С. Диалектический логос: Становление античной диалектики. - М.: Мысль, 1982. - С. 155; В мире причин и следствий. Смысл жизни. Диалог мировоззрений. - М: Знание, 1991.(Сер."Философия и жизнь", № 11). - С. 15; Жумагулов М. Понятие "Связь" / Отв. ред. Р.Т. Апасов. - Б. Илим, 1991. - С. 18.

як такого, було дано П. Лапласом у 1812 році: "будь-який стан всесвіту є наслідком попередніх і причина наступних її станів"¹.

Історичний аналіз виникнення поняття детермінізму вчені здійснюють, починаючи із філософських знань Стародавньої Греції, Індії, Китаю VII-III ст. до н.е. Відмічається, що традиційний міфологічний світогляд в силу свого емоційно-асоціативного характеру не зміг виокремити суттєві, як правило, приховані зв'язки і відносини між явищами, не зміг виявити дійсні фактори, які визначають становлення та розвиток об'єктів². У первісної людини поняття "причина" і "наслідок" не пов'язані логічним узагальненням і тому причиною і наслідком називаються будь-які події, які суміщаються у часі чи просторі. Міфологічному світогляду характерний випадковий, безсистемний характер поєднання різних відомостей про світ, заснований на відсутності логічно узагальнених детерміністських уявлень.

В античній філософії вчення про причинність мало філософсько-світоглядний характер, адже стародавні мислителі шукали начала буття. Одними з перших у західноєвропейській філософії усвідомили світ як сплетіння зв'язків, обумовленостей, залежностей Геракліт (530-470 роки до н.е.) і Демокріт (460-370 роки до н.е.). Демокріт першим звів причинність до зовнішніх зіткнень атомів, виключивши випадковість. Демокріт визнавав в якості характеристики причинності лише необхідність. Саме проблема статусу випадковості стала критерієм, відносно якого ще серед атомістів відбулося розмежування - на вчення Демокрита та Епікура. Демокрит заперечував випадковість і вважав її наслідком незнання справжніх причин. Саме Демокрит поклав початок метафізичній трактовці детермінізму, який у подальшому було розвинуто у працях Ф. Бекона, Т. Гоббса, Б. Спінози, Р. Декарта, Дж. Прістлі та інших філософів Нового часу (про це далі). Основні положення іншого вчення в межах античного атомізму, засновником якого був Епікур, - це абсолютизація "нічим не визначеної" випадковості у розвитку світу - індетермінізм; визнання випадковості об'єктивною формою детермінації дійсності.

Еволюція категорії причинності пов'язана із відображенням реальних зв'язків у соціальному житті людей. Як зазначалось вище,

¹ Іванов В.Г. Детерминизм в философии и физике. - Лен-д: Наука, 1974. - С. 7, 38.

² Орланов Г.Б. Идея детерминизма: исторические тенденции развития // Детерминизм и современная наука. - Межвузовский сборник научных трудов. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. - С. 10.

процес формування і розвитку категорії причинності мав тісний генетичний в'язок з формуванням і розвитком просторово-часових характеристик. І лише в процесі розвитку людина поступово починає усвідомлювати не лише доступні чуттєвому сприйняттю просторові співвідношення і часові послідовності явищ, але й необхідний характер зв'язку між ними.

Зародження ідеї детермінізму відбулось у античному атомізмі. І хоча сам термін "детермінізм" в античній філософії відсутній, саме філософська думка античності сформувала основи детермінізму. Саме в цей період формуються уявлення про всезагальну обумовленість у світі. Саме атомізм формує ідею детермінізму як уявлення про універсальні причинні зв'язки, які і є за своєю сутністю видозмінами вічного руху атомів.

Вже у Демокрита поняття причини набуває самостійного значення, а Аристотель у своєму вченні про причинність фактично дає "зліпок" з картини людської діяльності. У філософії Аристотеля приділена велика увага проблемі причинності. Філософ виокремлює у своєму вченні про основні начала суцього - чотири причини: матеріальну, формальну, цільову і діючу¹, які у своїй сукупності розкривали структуру праці, поширену на всю дійсність. Матерія, за Аристотелем, - це те, у чому реалізується поняття (матеріальна причина), форма - стан, який приймає матерія при переході від можливості до дійсності (формальна причина), рух - діюча причина, ціль - кінцева причина. Саме думки цього філософа на багато сторіч визначили напрямок пошуків факторів, які детермінують розвиток. Так, аналіз чотирьох причин в розумінні внутрішніх механізмів детермінації процесу розвитку провадив визначний український діяч XVIII століття Феофан (Єлеазар) Прокопович, який був не лише українським богословом і філософом, а й ректором Київської академії. Ф. Прокопович також виокремлює чотири види причин: матерію, форму, дію, мету, розглядаючи їх у взаємозв'язку і цілісності. Ф. Прокопович визначав: "усе, що виникає в природі, виникає з чогось, отже, воно є матерія; виникає воно завдяки чомусь, отже, воно є форма; виникає воно внаслідок чогось, оскільки ніщо не виникає само по собі, отже воно є щось діюче; виникає воно також для чогось, а ко-

¹ Аристотель. Сочинення в чотирьох томах. - Т. 1. - Ред. В.Ф. Асмус. - М.: Мысль. 1976. - С. 146

лись; що спонукає, діє не випадково, бо, як бачимо, в природі ніщо не виникає випадково, то діє воно з якоюсь метою, отже, воно є мета¹.

Аристотелівську теорію чотирьох причин знаходимо і у видатних філософів XX століття, зокрема М. Хайдеггера. Філософ задається питанням: звідки у характері причинності чотирьох причин така єдність, що вони виявляються взаємопов'язаними. Вони дають чомусь ще не явленому стати присутнім².

Інший філософ Ф. Шеллінг щодо цього зауважував, що Аристотель користувався положенням, що рух від причини до причини в ряду, де ніколи не може бути виявлена остання причина; адже кожна найближча причина, по суті не причина, а, оскільки вона передбачає іншу, тільки дія; такою буде і наступна³. Отже, виникнення і становлення детермінізму як раціонального способу пояснення світу було, по суті, становленням самої європейської філософії.

Разом з тим саме у філософії Нового часу фундаментальна проблема обґрунтування і роз'яснення сенсу уявлень про причинний зв'язок займає ключове місце у загальній проблемі відносно всього світогляду Нового часу. Якщо звернутися до аналізу впливу аристотелівської системи причин на філософські системи Нового часу, то майже в кожного мислителя цієї епохи ми зустрінемо роздуми з приводу того, що являє собою причина діюча, матеріальна, кінцева або формальна і т.д. Загалом філософія Нового часу XVII - XVIII ст. критично ставиться до аристотелівського розуміння кінцевих причин. Якщо в античній філософії причинами називались фактори, які впливають на особливості протікання того чи іншого процесу, то у Новий час, після розподілу всіх факторів на внутрішні та зовнішні, до числа причин віднесені лише зовнішні⁴. Випадковість визнається еквівалентною необхідності за своїм впливом на розвиток подій. Як зазначалось раніше, самепроблема статусу випадковості стала критерієм, відносно якого відбулося розмежування ще в період античного атомізму на вчення Демокрита та Епікура.

¹ Прокопович Феодан. Філософські твори в трьох томах. - К., 1980. - Т. 2: Натурфілософія, або фізика, Етика. - С. 158.

² Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. Пер. с нем. - М.: Республика, 1993. - С. 222-224.

³ Шеллинг Ф. В. И. Сочинения в 2 томах. / Пер. с нем. - Т. 2. - М.: Мысль, 1989. - С. 444 (Философское наследие).

⁴ Бондаренко Н.Г. Принцип детерминизма в коммуникативной теории общества. - М.: Социально-гуманитарные знания, 2004. - С. 222.

Поступово філософи наближуються до ідеї збігу мислення і буття, рефлексивних визначень свідомості і форм взаємодіючих причин і наслідків в об'єктивній реальності. Так Ф. Бекон розчленував причини на дві групи: першу і другу відніс до філософії, третю і четверту – до релігії. У Новій філософії все звелось до однієї причини і наслідку, причому причина ототожнювалася із необхідністю, випадковість – з непізнаною причинністю¹. Декарт пішов далі і відкинув і матеріальну причину, залишивши тільки рух як предмет фізики. Відтоді дослідження причинності пішло двома шляхами – природознавства і людинознавства.

Логічне продовження даний напрямок детермінізму знайшов у вченні П. Лапласа. Протягом сторіч обумовленість та визначеність у науковому знанні досліджувались лише в межах причинності, "діючої причини", і своє завершення уявлення про причинність знайшли у лапласовському детермінізмі, який базувався на концепції однозначної причинно-наслідкової обумовленості. Лаплас є автором класичної роботи "Досвід філософії теорії вірогідностей" (1795 р.), в якій узагальнено досвід і напрацювання філософів та природознавців XVIII століття по створенню концепції детермінізму. Лаплас справедливо вважається найбільш яскравим виразником концепції механістичного детермінізму. Філософ вважав, що лише незнання тих зв'язків, які об'єднують закони природи із системою світу у цілому, примушує людей звертатися до "кінцевих" причин чи "випадку". Одним із положень механістичного детермінізму було ототожнення детермінізму з однозначною і необхідною причинною залежністю, уявлення про якісну "монодетермінованість" подій. Лаплас зазначав: "точні причини явищ більшою частиною або невідомі, або надто складні, щоб можна було піддати їх вирахуванню; крім того, їх дія часто порушується випадковими і непостійними причинами; але сліди його завжди залишаються на подіях, викликаних всіма цими причинами, і воно вносить в них зміни, які можуть бути визначені тлінним рядом спостережень"². Лаплас вважав, що закон причинності встановлює тільки одне: всі явища причино зумовлені. Вище ми відзначали той факт, що окремі вчені саме П. Лапласу приписують першість у визначенні детермінізму. Розуміння причинності, яке бу-

¹ Булатов М.О. Філософський словник. – К.: Стило, 2009. – С. 129.

² Лаплас П. Опыт философии теории вероятностей. Популярное изложение основ теории вероятностей и ее приложений. – М.: Типо-лит. Кушнерев, 1908. – С. 204-205.

до властиве Ньютону, Лапласу та іншим вченим того часу називають механічним або лапласовським. Певним чином ця концепція вплинула на вчення англійського філософа Д.С. Мілля, а згодом – і на теорію "conditiosinequanon" у західній кримінально-правовій доктрині.

Класична німецька ідеалістична філософія розвинула ряд важливих ідей у напрямку розвитку поняття детермінізму. В результаті узагальнення даних фізіології, біології, медицини німецькі філософи відобразили обмеженість механістичного детермінізму і необхідність вироблення системного розуміння детермінант розвитку.

Загалом питання щодо причинності: яким чином суб'єктивно певний зв'язок може мати повноту значення необхідної і об'єктивної – відноситься до основних питань всієї Нової філософії. Ідеалістичне поняття причинності у філософії зазвичай спирається на вчення Юма чи Канта. Важливим аспектом розвитку цієї проблеми в історії філософії є інтерпретація умов пізнання причинного зв'язку, а точніше, неможливості її пізнання Д. Юмом. За вченням Юма причинність – це лише звичка нашої свідомості вважати, що за даним явищем слідує інше певне явище. Суть концепції Юма полягає в тому, що причинний зв'язок від виводить із досвіду, який зводився ним до суб'єктивних відчуттів. Юм заперечував об'єктивний характер причинності, надаючи їй суб'єктивний характер.

Питання про необхідність причинного зв'язку вирішується Юмом за допомогою уяви, воно і займає особливе місце в доктрині Юма відносно причинності і в ряду таких визначень причинності як: звичка, асоціація, віра, уява. Трактовка причинності в філософії Юма постійно є двозначною. Так, Д. Юм визнавав, що може здатися, що віддалені (у просторі та/або часі) об'єкти є пов'язаними, але такий зв'язок опосередковується ланцюгом причин¹.

Саме юмівська філософія підготувала вихід до тлумачення Канта про необхідність і людську свободу. Кант відштовхується від поставленої Юмом проблеми причинності, і водночас тлумачить проблему причинності як виключно гносеологічну. На відміну від Юма Кант поняття причинності вважав апіорним поняттям нашого розуму. Кант ставить проблему причинності "в межах чистого розуму", не вбачаючи у філософії Юма своєрідного вирішення проблеми причинності. Кант вирішує ці питання у протилежному напрямку: пізнання причинності закінчується на тому, що воно відноситься до

¹ Юм Д. Трактат о человеческой природе. Книга I. О познании. – М.: Канон, 1995. – С. 73-74.

фізичних чи технічних причин самого пізнання. Отже, поняття причинності у Канта зводиться до чисто технічного, або, за словами М. Хайдеггера, причинність розуміється ним як закон часового "спідування"¹. Сьогодні аксіоматичним є положення, що причинність не можна отожднювати із часовою послідовністю явищ. У 1907 році Густав Шпетт написав наукову працю, намагаючись відповісти на питання : "Чи відповів Кант на сумніви Юма?" Вчений підсумовує: оскільки необхідність закону причинності, за Юмом, доведена бути не може, і оскільки закон причинності є необхідним, по Канту, то залишається замінити його формулу: будь-яке явище має свою причину². Кант визнавав існування причинного зв'язку як необхідного за своєю характером, але не в об'єктивному світі, а в нашому розумі. В "Критиці практичного розуму" Кант пише: "...якби ми були в змозі так глибоко проникнути в образ думок людини, як він проявляється через внутрішні і зовнішні дії, що нам стало б відоме кожне навіть щонайменше спонукання до них, а також усі зовнішні приводи, що впливають на нього, то поведінку людини в майбутньому можна було б передбачити з такою ж точністю, як місячне або сонячне затемнення. Незважаючи на повну підлеглість людини законом природи, "можна стверджувати при цьому, що людина вільна"³.

Усі суперечності у підходах до вирішення проблеми причинності у Юма і Канта стали сильним стимулятором філософської думки у багатовіковій історії філософії. Тому вчені, які відмовляються від природного причинного зв'язку на користь визнання юридично значущих кримінально-правових зв'язків, по суті, притримуються ідеалістичного поняття причинності, як Юм і Кант.

Погляди Канта були піддані критиці іншим видатним німецьким філософом Гегелем. Гегель звертав увагу на те, що "категорії належать мисленню як такому, з цього не слідує, що вони лише наші визначення, а не визначення також самих предметів. Але саме таким є

¹ Хайдеггер М. *Время и бытие: Статьи и выступления*. Пер. с нем. - М.: Республика, 1993. - С. 243.

² Густав Шпетт. *Проблема причинности у Юма и Канта. Ответил ли Кант на сомнения Юма?* - Киев: Типография Императорского Ун-та Св. Владимира, 1907. - С. 203.

³ Кант И. *Сочинения в 6-и томах*. Под общ. Ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гульги, Т.И. Ойзермана. - М: Мысль. - Том 4. - Ч. 1. - 1965. - С. 428.

вчення Канта, і його філософія є суб'єктивний ідеалізм¹. Гегель створив два нових варіанти детермінізму. Перший – збагачення концепції Аристотеля, який розглядав причини як чинники переходу від можливості до дійсності (друга книга "Науки логіки" у вченні про сутність). Другий варіант детермінізму – відмовляючись від механістичного детермінізму, панівного до XVIII ст., Гегель виділив три об'єктивні процеси: механізм, хімізм, і теологія як доцільність у феномені живого і як мету в структурі людської діяльності. Причинне відношення у його повному розвитку Гегель розумів як взаємодію². За Гегелем, нічого в природі не відбувається без природної необхідності, в природі панує всеохоплюючий причинний зв'язок, немає одностороннього наслідку і передуючої йому односторонньої причини.

У своїх концепціях німецькі ідеалісти, насамперед Гегель, відобразили уявлення про внутрішню активність, обумовленість дій зовнішніх причин внутрішньою організацією, відстоювали взаємозв'язок частин і примат цілого над частинами, ієрархію в структурі причинних зв'язків. Уже на початку XIX ст. термін "детермінізм" виходить за межі німецької філософії. У 30-і роки він вперше зустрічається у англійській та французькій філософії.

У діалектичному матеріалізмі детермінізм є одним із фундаментальних принципів, згідно з яким всі явища знаходяться в універсальному закономірному взаємозв'язку, визначається це принцип як відносна необхідність, як універсальна взаємодія³. Філософи, представники діалектичного матеріалізму, доклали багато зусиль для узагальнення найновіших відкриттів природознавства з метою вироблення діалектичної концепції детермінізму. Зауважимо, що саме діалектико-матеріалістичне вчення про причинність було і є методологічною основою теорій причинного зв'язку у вітчизняному кримінальному праві.

Одним з найбільш авторитетних дослідників детермінізму радянського періоду професором в галузі філософії Я.Ф. Аскіним виокремлено три значення терміну "детермінізм" (розуміння теорії детермінізму), які виражають три етапи у розвитку детерміністичних уявлень у новій філософії і сучасній науці: детермінізм як вчення про

¹ Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. – Т. 2. Философия природы. – М.: "Мысль", 1975. – С. 193 (Филос. Наследие. Т. 64).

² Жумагулов М. Понятие "Связь" / Отв. ред. Р.Т. Апасов. – Б: Илим, 1991. – С. 38.

³ Иванов В.Г. Детерминизм в философии и физике. – Лен-д: Наука, 1974. – С. 64; Кедров Б.М. О детерминизме // Философские науки. – 1968. – № 1. – С. 41.

однозначну причинність; детермінізм як вчення про причинність у двох формах – однозначній (динамічній) і неоднозначній (статистичній); детермінізм як вчення про різноманітні види залежності речей, подій, процесів, станів від тих факторів (зв'язків), якими вони визначені у своєму існуванні і змінах, які відповідальні за характеризуючи їх ознаки¹. Разом з тим вчений обмежує формування другого і третього значення поняття детермінізму минулим століттям, а перше значення, на його думку, було нівельовано другим. Не можна погодитись з таким висновком. Як засвідчує проведений нами аналіз поняття детермінізму у його зародженні і становленні процес формування поняття детермінізму на другому і третьому етапах розпочинався на більш ранніх історичних періодах, а саме починаючи з діалектики Гегеля.

Таким чином, історія становлення теорії детермінізму свідчить, що філософська думка, розпочавши із визнання причинності єдиною формою детермінації, зрештою, спираючись на результати наукового пізнання, розвиває теорію різноманітних видів детермінації. При цьому причинність залишається тим активним компонентом детермінації, який відбиває її суть. Отже, за останні сто років проблема детермінізму суттєво змінилася.

Очевидно, сучасний стан концепції детермінізму є результатом тривалого історичного розвитку уявлень про причинно-наслідкові зв'язки і закономірності. Здійснений історичний аналіз категорії причинності та детермінізму на різних етапах розвитку філософської думки у подальшому сприятиме виробленню науково обґрунтованого єдиного філософського вчення про причинність як об'єктивну закономірність розвитку природи та суспільства. Таке вчення має стати основою обґрунтування кримінально-правової концепції причинного зв'язку.

Використана література:

1. Аскин Я.Ф. Обобщенное понимание детерминизма // Принцип детерминизма. Под ред. Я.Ф. Аскина. – Саратов: Изд-во Саратов-го ун-та, 1983. – С. 3-10.

2. Аристотель. Сочинения в четырех томах. – Т. 1. – Ред. В.Ф. Асмус. – М.: Мысль, 1976. – 550 с.

3. Богомолов А.С. Диалектический логос: становление античной диалектики. – М.: Мысль, 1982. – 263 с.

¹ Аскин Я.Ф. Обобщенное понимание детерминизма // Принцип детерминизма. Под ред. Я.Ф. Аскина. – Саратов: Изд-во Саратов-го ун-та, 1983. – С. 3.

4. Бондаренко Н.Г. Принцип детерминизма в коммуникативной теории общества. – М.: Социально-гуманитарные знания, 2004. – 248 с.
5. Булатов М.О. Філософський словник. – К.: Стигос, 2009. – 575 с.
6. В мире причин и следствий. Смысл жизни. Диалог мировоззрений. – М.: Знание, 1991. (Сер. "Философия и жизнь", № 11). – 64 с.
7. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. – Т. 2. Философия природы. – М.: "Мысль", 1975. – С. 193 (Филос. Наследие. Т.64) – 695 с.
8. Гречанова В.А. Неопределенность и противоречивость в концепции детерминизма. – Лен-д: Изд-во Лен-го ун-та, 1990. – 136 с.
9. Густав Шпетт. Проблема причинности у Юма и Канта. Ответил ли Кант на сомнения Юма? – Киев: Типографія Императорского Ун-та Св. Владимира, 1907. – 206 с.
10. Жумагулов М. Понятие "Связь" / Отв. ред. Р.Т. Апасов. – Б: Илим, 1991. – 178 с.
11. Иванов В.Г. Детерминизм в философии и физике. – Лен-д: Наука, 1974. – 184 с.
12. Кант И. Сочинения в 6-и томах. Под общ. Ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гульги, Т.Й. Ойзермана. – М.: Мысль. – Том 4. – Ч. 1. – 1965. – 544 с.
13. Кедров Б.М. О детерминизме // Философские науки. – 1968. – № 1. – С. 41-48.
14. Кузнецов Б.Г. Идеалы современной науки. – М.: Наука, 1983. – 255с.
15. Лаплас П. Опыт философии теории вероятностей. Популярное изложение основ теории вероятностей и ее приложений. – М.: Типо-лит. Кушнерев, 1908. – 208 с.
16. Мещерякова Н.А. Детерминизм в философском рационализме: от Фалеса до Маркса. – Воронеж: Изд-во Воронеж-го гос. ун-та, 1998. – 168 с.
17. Орланов Г.Б. Идея детерминизма: исторические тенденции развития // Детерминизм и современная наука. – Межузовский сборник научных трудов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – С. 9-23.
18. Прокопович Феофан. Філософські твори в трьох томах. – К., 1980. – Т. 2: Натурфілософія, або фізика, Етика. – 552 с.
19. Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления. Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
20. Шеллинг Ф. В. Й.. Сочинения в 2 томах / Пер. с нем. – Т.2. – М.: Мысль, 1989. – 636 с. (Философское наследие).
21. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Книга 1. О познании. – М.: Канон, 1995. – 400 с.